

SREBRNY OŁTARZ GŁÓWNY WROCŁAWSKIEJ KATEDRY ŚW. JANA CHRZCICIELA

JACEK WITECKI

Ołtarz główny katedry wrocławskiej w pełnym otwarciu. Paul Nitsch, 1591. Zrekonstruowane obecnie elementy srebrne pokazane jako czarno-białe.
Fot. Arkadiusz Podstawka

W Muzeum Narodowym we Wrocławiu oglądać można aż do 28 sierpnia 2019 r. przywrócony do istnienia po 74 latach późnorennesansowy ołtarz główny katedry wrocławskiej. To legendarne dzieło sztuki przestało istnieć w integralnej formie w 1945 r. i od tego czasu jego ocalałe elementy przechowywane były w różnych lokalizacjach w instytucjach kościelnych. Ołtarz będący dziełem wrocławskich artystów, złotnika Paula Nitscha i malarza Bartholomaeusa Fichtenbergera, ukończony został w 1591 r. i przez ponad trzy wieki był najważniejszym elementem wyposażenia katedry. Stanowił największą ozdobę jej wnętrza i nieustającą atrakcję dla pokoleń wrocławian oraz odwiedzających miasto gości. Srebrne figury Jezusa i Marii oraz świętych: Jana Chrzciciela, Wincentego, Andrzeja, Jadwigi Śląskiej i Jana Ewangelisty, a także malarskie przedstawienia scen

Pierwsze zamknięcie ołtarza. Żywot św. Jana Chrzciciela. Bartholomaeus Fichtenberger, 1591. Fot. Arkadiusz Podstawka

z życia patrona katedry Św. Jana Chrzciciela i wizerunki Ojców Kościoła to jedno z najwspanialszych dzieł sztuki manieryzmu na Śląsku.

Katedra wrocławska, najważniejsza świątynia diecezji i symbol znaczenia Kościoła katolickiego na Śląsku, przez wieki swego istnienia była obiektem wielu artystycznych inicjatyw i fundacji ze strony biskupów i księży kanoników tworzących katedralną kapitułę. Szczególnym miejscem była przestrzeń prezbiterialna mieszcząca ołtarz główny, którą uświetniano dziełami wybitnymi, jasno określającymi wyjątkowy status katedry św. Jana Chrzciciela. Najważniejszym z nich był właśnie srebrny ołtarz, który od 1591 r. przez ponad 300 lat zdobił katedralne prezbiterium. Zdemontowany przed oblężeniem Wrocławia, nigdy już nie powrócił na swe dawne miejsce, a jego liczne elementy zostały uszkodzone bądź zaginęły.

Fundator dzieła, Andreas Jerin (ur. 1541, zm. 1596), jeden z najwybitniejszych wrocławskich biskupów, objął funkcję w okresie triumfującego protestantyzmu, co postawiło przed nim trudne zadanie odbudowy organizacji i prestiżu diecezji. Widocznym znakiem tego przedsięwzięcia stać się

miał nowy okazały ołtarz katedry wrocławskiej. Znajomość sztuki włoskiej wpłynęła na wrażliwość i orientację biskupa w kwestiach artystycznych. Miał też świadomość tego, jak ważnym narzędziem edukacji i przekazywania idei religijnych mogą być sztuki plastyczne. Od początku działalności na Śląsku biskup angażował miejscowych artystów w prace na rzecz Kościoła katolickiego. Byli nimi twórcy ołtarza malarz Bartholomaeus Fichtenberger (ok. 1530-1592) i złotnik Paul Nitsch (1548-1609). Ukończone w 1591 r. dzieło stało się jednym z najwybitniejszych przykładów sztuki okresu manieryzmu na Śląsku. Ołtarz skrzydłowy, mający gotycką jeszcze formę pentaptyku, składa się z szafy centralnej i czterech zamykających ją skrzydeł. Całość uzyskała wymiary 376 cm szerokości i 301,5 cm

Drugie zamknięcie ołtarza. Ojcowie Kościoła Zachodniego. Bartholomaeus Fichtenberger, 1591. Fot. Arkadiusz Podstawka

wysokości. Główne otwarcie ukazuje scenę Ukrzyżowania i figury świętych wykonane ze złoczonego srebra na srebrnych tłach w otoczeniu ornamentów i dekoracji. Po pierwszym zamknięciu skrzydeł bocznych ołtarz prezentuje osiem kwadratów malarskich ze scenami z życia św. Jana Chrzciciela, patrona katedry wrocławskiej. Drugie i ostateczne zamknięcie pozwala oglądać malarskie przedstawienia świętych, Ojców Kościoła Zachodniego. Ołtarz nazwany „srebrnym”, ufundowany przez biskupa Jerina za ogromną sumę 10 tys. talarów, stał się największą ozdobą katedry i jedną z najsłynniejszych atrakcji Wrocławia. W 1620 r. podziwiał go osobiście nowo obrany król czeski Fryderyk V, a już XVII-wieczne opisy miasta wymieniały ołtarz katedry wśród najcenniejszych, przynoszących chlubę Wrocławowi, dzieł sztuki.

Wygląd ołtarza przeszedł w ciągu wieków kilka istotnych przemian. Podczas wojny trzydziestoletniej Ostrów Tumski został zajęty przez wojska szwedzko-saksońskie. Ołtarz zdążono zabezpieczyć, demontując figury. Łupem żołnierzy stały się jednak srebrne blachy stanowiące

Św. Jadwiga Śląska i Św. Andrzej, Paul Nitsch, 1591. Fot. Arkadiusz Podstawka

pierwotnie tło dla rzeźb. O wyglądzie owych tła nic dzisiaj nie wiemy. W 1650 r. siostrzeniec biskupa, kanonik, Phillip Jacob von Jerin, dokonał renowacji ołtarza upamiętnionej napisem na tabliczce umieszczonej w dolnej partii krzyża. Srebrnych tła jednak już nie przywrócono, instalując w ich miejsce jedwabną tkaninę ozdobioną srebrnymi gwiazdami, zastąpioną później aksamitem, którego kolory kilkakrotnie wymieniano. W 1715 r.

architekt Johann Fischer von Erlach zaprojektował nową mensę ołtarza. Jej wymiana, a także odnowienie obrazów Fichtenbergera i pozłocenie ram pociągnęło za sobą powtórny konsekrację dokonaną przez sufragana Eliasa Daniela Sommerfelda w 1739 roku. Kolejne konserwacje miały miejsce w latach 1817 i 1857. Ołtarz uzyskał wówczas zwieńczenie neogotyckie oraz utrzymane w tym samym stylu obramowanie. W 1905 r., przygotowując elementy ołtarza do prezentacji na wystawie w ówczesnym Śląskim Muzeum Rzemiosła Artystycznego i Starożytności, poddano srebrne rzeźby kolejnej konserwacji. W roku 1934 wykonano ostatnie przed wybuchem wojny prace renowacyjne, usuwając m.in. elementy neogotyckie oraz oczyszczając kwatery malarskie. Odsłonięto też wówczas renesansową predellę.

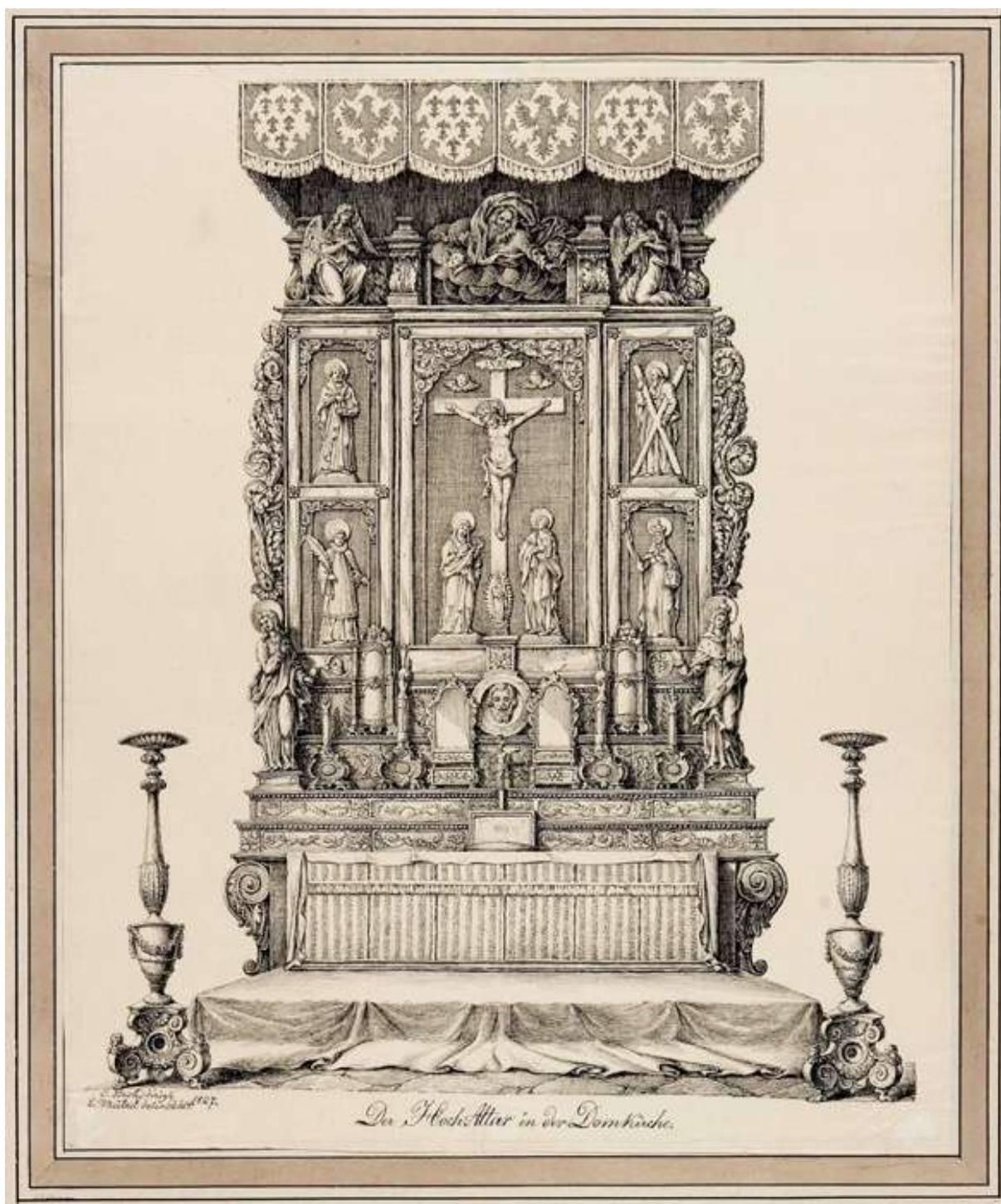
Ołtarz prowizorycznie i pośpiesznie zdemontowany przed oblężeniem Wrocławia przez armię radziecką pod koniec II wojny światowej nie powrócił już na swoje miejsce. Wobec zniszczenia szafy centralnej i predelli w pożarze zbombardowanej katedry nie podjęto próby jego odtworzenia, a ewentualne zabiegi w tym kierunku uniemożliwiło początkowo pochopne przekazanie kwater malarskich do kościoła pokolegiackiego św. Stanisława w Szamotułach. Zachowane srebrne rzeźby i ornamenty były przechowywane od 1945 r. w skarbcu katedralnym i kolegiacie św. Krzyża. Skrzydła malarskie wróciły ostatecznie do Wrocławia w 1965 r. dzięki intensywnym staraniom biskupa Bolesława Kominka oraz wrocławskich muzealników i były eksponowane jednostronnie w Muzeum

Archidiecezjalnym. W prezbiterium katedry zainstalowany został, przekazany przez ówczesne Muzeum Śląskie, późnogotycki pentaptyk *Zaśnięcie Panny Marii* z 1522 r. pochodzący z kościoła Matki Boskiej w Lubinie. Wrocławianie nie mogli oglądać sławnego katedralnego ołtarza przez ponad 70 lat.

W 2017 r. wszystkie zachowane elementy ołtarza zostały przetransportowane do Muzeum Narodowego we Wrocławiu, gdzie ten najcenniejszy zabytek katedry miał stać się głównym eksponatem na wystawie *Skarbiec. Złotnictwo archikatedry wrocławskiej*. Elementy scalono i zaprezentowano w formie wizualizującej kompletny ołtarz w jego naturalnych wymiarach. Był to pierwszy taki pokaz od ponad 70 lat. Dnia 11 stycznia 2018 r. metropolita wrocławski arcybiskup Józef Kupny i prezydent Wrocławia Rafał Dutkiewicz wraz z ks. kanonikiem Pawłem Cembrowiczem, proboszczem parafii katedralnej, oraz dr. hab. Piotrem Oszczanowskim, dyrektorem Muzeum Narodowego we Wrocławiu, podpisali list intencyjny w sprawie rekonstrukcji ołtarza głównego katedry wrocławskiej. Deklaracja znalazła wyraz także w wyasygnowaniu przez miasto Wrocław oraz Fundację KGHM Polska Miedź kwot, które pokryły koszty związane z tym historycznym przedsięwzięciem. Pierwszych po II wojnie światowej prac konserwatorskich dokonała muzealna pracownia konserwacji zabytków pod kierownictwem Małgorzaty Sławiczek-Altman. Figury ołtarzowe zostały rozmontowane i oczyszczone, zamocowano także ich osobno przechowywane części. Metalowe ornamenty zdobiące wnętrza skrzydeł ołtarzowych zachowały się tylko fragmentarycznie. Konieczne okazały się tu rekonstrukcja i połączenie luźnych elementów, w czym pomogły istotnie archiwalne zdjęcia pentaptyku. Przy pracach konserwatorskich zrewidowano przypuszczenia dotyczące użytych technik. Korpusy rzeźb wykonane są z łączonych drutem i lutowaniem sekcji, powstałych jako osobne odlewy ze srebra o grubości ścianek od 3 do 5 mm, powierzchniowo cyzelowane i złożone. Odlewami są też mniejsze fragmenty, jak dłonie postaci. Inne elementy powstały metodą repusowania w blasze srebrnej. Odkryciem były nieznane wcześniej znaki i napisy umieszczone w miejscach niewidocznych po montażu. Niektóre z nich,

Portret biskupa Andreeasa von Jerina, prawdopodobnie autorstwa Marcina Kobera, 1587, ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu

Ółtarz na rysunku Heinricha Mützela z 1827 r., ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu

wraz z wprawkami rytowniczymi, mogły powstać jeszcze w warsztacie Paula Nitscha, inne są świadectwem wykonywanych w późniejszych czasach napraw i renowacji. Zespół konserwatorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu zrekonstruował wykonaną z drewna dębowego centralną szafę ółtarza, opierając się na dokumentacji fotograficznej i wymiarach elementów zachowanych. Powstały także potężne żelazne zawiasy utrzymujące ciężar skrzydeł ółtarzowych. Szafę położycono i pokryto zamówionym specjalnie w Lyonie aksamitem, odpowiadającym oryginalnej, zachowanej częściowo

Ołtarz uzupełniony elementami neogotyckimi na fotografii z 1. ćwierci XX w.

tkaninie. Umieszczono na ołtarzu figury sceny Ukrzyżowania i postacie świętych patronów, odtwarzając także ponad 100 elementów srebrnej dekoracji: krucyfiks, główki anielskie, ażurowe ornamenty, gwiazdy i rozety. Odtworzono także niezachowaną tablicę upamiętniającą fundację biskupa Andreasa Jerina. W ten sposób słynny „srebrny ołtarz” odzyskał po 74 latach swój dawny kształt. Wykonanie jego rekonstrukcji jest jednym z najambitniejszych przedsięwzięć w zakresie konserwacji zabytków w Polsce.

Znaki i wprawki rytownicze wykonane przez pochodzącego z Kolonii czeladnika, odkryte podczas prac rekonstrukcyjnych.

Fot. Jacek Witecki

Inicjały złotnika pracującego przy naprawie ołtarza w 1739 r., odkryte podczas prac rekonstrukcyjnych. Fot. Jacek Witecki

Paul Nitsch i jego syn Fabian zajmują szczególne miejsce wśród wrocławskich złotników pracujących dla katedry. Zachowane dzieła i dokumenty świadczą o ich bliskich kontaktach z biskupem Jerinem (w przypadku Fabiana także z jego następcami) oraz katedralną kapitułą. To, że byli protestantami, jest interesującym przykładem współistnienia ewangelickiego wówczas miasta z katolicką enklawą na Wyspie Tumskiej oraz swego rodzaju priorytetu artystycznego mistrzostwa nad różnicami wyznaniowymi. Paul Nitsch, syn miecznika, zapisany został w księgach metrykalnych kościoła św. Marii Magdaleny jako ewangelik. Nie wiadomo nic o kolejach jego edukacji zawodowej. 6 lutego 1573 r. otrzymał tytuł mistrza złotniczego i obywatelstwo miasta Wrocławia. W tym samym roku ożenił się z Brigittą Neumaier i zamieszkał przy obecnej ul. Kuźnicznej (Schmiedebrücke). Miał

Modele woskowe rekonstruowanych główek anielskich i granulat srebrny do wykonania odlewu. Fot. Jacek Witecki

sześciu synów, z których tylko Fabian pozostawił znane prace złotnicze. Andreas i Michael prawdopodobnie też byli mistrzami cechowymi, a Johann, Jacob i Tobias znani są tylko jako czeladnicy. Córka Maria wyszła w 1602 r. za mąż także za złotnika, Matthaëusa Jachmanna Starszego. Paul Nitsch zmarł 12 stycznia 1609 r. w wieku 61 lat.

Andreas von Jerin odegrał kluczową rolę w działalności artystycznej Nitscha. Biskup stał się mecenasem artysty i jego głównym zleceniodawcą. Najważniejsze dzieła Nitscha powstały właśnie w okresie jego rządów. Wykonanie wraz malarzem Bartholomaeusem Fichtenbergerem ołtarza głównego dla katedry wrocławskiej przyniosło artyście uznanie i popularność oraz kolejne zlecenia ze strony kapituły katedry i jej kanoników. Najwcześniejsze znane dzieła Nitscha, jakimi są dwa przenośne ołtarzyki (jeden z nich prezentowany jest na wystawie) wykonane dla bpa Jerina, utrzymane są w stylistyce dojrzałego renesansu, ale widoczne są w nich także cechy manieryzmu, takie jak fantazyjne zwieńczenia kolumnienek czy skomplikowane asymetryczne układy roślinnych wici. Te najwcześniejsze przykłady manieryzmu w złotnictwie wrocławskim znajdują rozwinięcie w ozdobnym lawaterzu, nawiązującym do wzorów graficznych Virgila Solisa oraz pacyfikale z 1600 r. zachowanym na zamku w Mělniku w Czechach, zamówionym przez kapitułę wrocławską. Stylistyka renesansowa i manierystyczna dominuje w twórczości Paula Nitscha, częste są też jednak rozwiązania postgotyckie służące zapewne podkreśleniu ciągłości tradycji artystycznej i duchowej, tak istotnej w sztuce sakralnej. Widzimy je zarówno w formie kielicha biskupa Jerina ze zbiorów Muzeum

Ołtarz instalowany na wystawie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Fot. Jacek Witecki

Archidiecezjalnego, jak i w kompozycji figur ołtarza głównego katedry wrocławskiej. Jedynym znanym dziełem złotniczym o charakterze świeckim był puchar cechu poszewkarzy o formie typowej dla rozwiniętego renesansu. Osobną domeną twórczości Nitscha było medalierstwo z zawartymi w nim elementami portretowymi, które świadczą o dużej artystycznej biegłości w tej dziedzinie. Pomimo wątków tradycyjnych, Paul Nitsch był niewątpliwie prekursorem renesansu i manieryzmu w złotnictwie wrocławskim. Mistrzowskie stosowanie przez niego techniki trybowania miało zapewne wpływ na jej rozwój i popularność we wrocławskim środowisku złotniczym XVII i XVIII wieku. Katedralny srebrny ołtarz pozostaje jego największym dziełem i świadectwem kunsztu tego niezwykłego artysty.

Obecne odtworzenie oryginalnego kształtu ołtarza fundacji biskupa Jerina jest jednym z najambitniejszych przedsięwzięć wrocławskiego muzealnictwa i konserwacji zabytków. Po zakończeniu prezentacji w Muzeum Narodowym ołtarz główny ma wrócić do katedry św. Jana Chrzciciela i zająć swe pierwotne miejsce w prezbiterium katedralnym.

Wystawa *Dwa ołtarze. Srebrne arcydzieła z wrocławskiej katedry* prezentowana będzie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu do 25.08.2019.

JACEK WITECKI

Historyk sztuki, absolwent Uniwersytetu Wrocławskiego, pracuje w Muzeum Narodowym we Wrocławiu od 1991 r., obecnie na stanowisku kustosa w Galerii Rzemiosł Artystycznych. Jako współautor wystawy *Obyczaje cechów śląskich* był laureatem zbiorowej nagrody Sybilla Grand Prix w 2003 roku. W 2013 r. otrzymał nagrodę w konkursie Sybilla III stopnia za wystawę *Oreż Europejski* poświęconą historii militariów i wojskowości. W 2015 r. był autorem wystawy *Stwórcze ręce* prezentującej zapomniany dorobek twórców wrocławskiego modernizmu lat międzywojennych. W 2017 r. zrealizował wystawę *Skarbiec Archikatedry Wrocławskiej* poświęconą zabytkom złotnictwa z zasobu skarbcza katedry św. Jana Chrzciciela. Jest autorem wielu publikacji, odpowiadał też za redakcję naukową wydawnictw Muzeum Narodowego we Wrocławiu.